

О. О. Тараненко

Лексика

ЛЕКСИКА (від грец. λεξιχός – словесний, словниковий) – сукупність слів, словниковий склад *мови* в цілому або її діалекту, а також певної сфери спілкування, стилю мови (побутова, розмовна, професійна, ділова, жаргонна тощо), творів письменника або певного твору. Є об'єктом вивчення лексикології. Осн. засобом збирання, опису, систематизації Л. є мовні словники (див. Лексикографія, Словник). Л. будь-якої мови – складна і різнопланова сукупність слів, що об'єднуються в певні ряди, групи, шари на основі тієї або ін. спільності, подібності семант., формал., стиліст., функціон., генет. та ін. характеру і водночас розрізняються, протиставляються в межах таких угруповань за вужчими, диференц. ознаками. Це дозволяє Л. успішно виконувати комунікат. та ін. мовні функції, дає підстави вважати Л. не мех. набором слів, а певною структуров. системою, що складається з підсистем семант., стиліст. та ін. характеру. До лексич. одиниць, крім власне слів, належать і т. зв. аналітичні слова (тільки що, до побачення!, двадцять два), окремі значення полісеміч. слова і лексичні, або номінативні, словосполучення («складені слова»), які об'єднуються зі словом спіл. номінатив. функцією і здатністю відтворюватися в мові як готові самот. одиниці. Лексичні словосполучення (старший лейтенант, вести боротьбу) відмежовуються від синтаксичних відтворюваністю в мові, а від фразеологічних – більшою семант. членованістю і суто номінатив. (не емоц.-експресив.) функцією. Втім, єдина думка щодо розмежування словосполучень як об'єктів лексикології і фразеології відсутня (за традиц. поглядом, усі ці словосполучення – фразеологізми, але сама фразеологія є лише підрозділом лексикології). Л. найбільше порівняно з ін. мовними рівнями, з одного боку, пов'язана з явищами навколиш. дійсності, з відображуваним і позначуваним мовою об'єктив. світом, а з ін., – залежна від розшарування, диференціації за різними ознаками мовного колективу та його суб'єктив. світосприйняття. Безпосередньо реагуючи на зміни в дійсності, Л. постійно поповнюється позначеннями нових предметів, явищ, процесів, понять духов. сфери і звільняється від назв відмерлих реалій та понять. Звідси – відкритий, незамкнений характер лексич. системи та її динамічність. Виражаючи колективну свідомість етносу як суб'єктив. образ об'єктив. світу, Л. формує мовну картину світу, що варіюється в різних мовах. Відображаючи структурування мовного колективу і постійне прагнення мовців до оновлення виражал. засобів, вона диференціюється залежно від

територіал., соц., профес., вікових та ін. відмінностей у складі мовців (жаргон, діалект, стиль) і демонструє емоц.-експресивні можливості мови. Л. становить основу *НОМІНАЦІЇ* на базі як внутр. ресурсів мови (словотворення, полісемія, лексикалізація і фразеологізація словосполучень), так і запозичень з ін. мов. З погляду співвідношення різних типів номінації Л. української мови відзначається такими особливостями, як відносно менша питома вага однослів. термінол. та номенклатур. найменувань порівняно із зх.-слов'ян. мовами (дротовий завод – польс. drutownia) і більша – порівняно з рос. мовою (залізниця – рос. железная дорога); відносно більша роль афікс. словотворення і, відповідно, менша роль полісемії порівняно з англ. та франц. мовами; відносно менша роль композиції порівняно з нім. мовою тощо.

Групування слів за семант. принципом здійснюється, по-перше, за їхніми парадигмат. і синтагмат. відношеннями; по-друге, на різних рівнях мовної структури, виходячи з різних аспектів значення слова: в морфології на основі спіл. грамат. значень виділяють лексично-грамат. класи слів (частини мови), повнозначні й служб. слова, слова з конкрет. і абстракт. значеннями та ін.; у словотворенні на основі спіл. словотвір. значень – назви діяча, знаряддя, місця тощо; у лексикології на основі спіл. компонентів лексич. значень – семант. поля, лексично-семант. групи, що ґрунтуються на родо-видових відношеннях (гіпонімія: дерево – дуб, сосна, береза та ін.), синоніми, антоніми, конверсиви (три останні типи семант. відношень наявні також у *семантиці* ін. мовних рівнів). Семант. розвиток слова призводить до виникнення на основі його вихід. значення перенос. значень і формування полісемії. На семант. асоціюванні синтагмат. характеру ґрунтується сполучуваність слів: власне семант. характеру (сполучуваність понять, позначуваних певними словами: собака гавкає, хімічне волокно); семант.-ідіомат. характеру (вибірк. сполучуваність певних слів з аналогіч. значеннями: дир. наук. інституту, але ректор інституту як навч. закладу); семант.-прагмат. характеру (вибірк. сполучуваність понять, зумовлена цінніс. орієнтаціями мовців): дуб – високий, степ – широкий, річка – глибока (постійні епітети та словесні реакції в асоціатив. тестах, що свідчать про спрямованість уваги саме на більший полюс шкали розміру). На основі групування слів за формал.-лексич. принципом виділяють різні типи омонімів та паронімів (між останніми може бути не тільки формал., а й семант. близькість).

У стиліст.-функціон. плані Л. поділяють на кілька стиліст. шарів. Це, по-перше, диференціація Л. нац. мови за сферами вживання і територією поширення: заг.-нар. Л. – діалектна, профес., жаргонна; у межах заг.-нар. Л. – Л. літературної мови і *просторіччя*. По-друге, можлива територіал. диференціація Л. заг.-нац. літ. мови на варіанти (напр., зх.-укр. варіант укр. літ. мови). По-третє, функціон.-стильова диференціація Л. літ. мови: заг.-вживана Л. (міжстильова) – Л., обмежена певними сферами вживання та стилями (насамперед виділяють опозицію розмовна Л. – книжна Л. з диференціацією останньої на поет., публіцист., ділову, термінол.). По-четверте, диференціація на стилістично нейтрал. й емоц. Л. з виділенням у межах останньої таких категорій, як висока (воїн, горнило,

корманич, клич, грядущий, благоговіти) – знижена (смердіти, пузатий, сопливий); Л. з додатк. емоц.-оцін. характеристиками: експресивна (емоц. одиниці з підсилювал. значенням і особливими виражал. можливостями: шкварити, чесати; звір, зубр, мегера – про людину; море, сила – дуже багато; звірство, роздраконити); за вираженням емоц. оцінки: позитивна Л. (схвальна: здоров'як, чолов'яга, козачина) і негативна (несхвальна: судилище, штурмівщина, скороспілий; зневажлива: нікчема, людці, лопух – про людину; презирлива: набрід, політикан, чинодрал); за вираженням емоц. ставлення: пестлива (козаченько, соколик), груба (баньки, жерти, заткнулися), жартівлива (благовірний, дульцинея), іронічна (розумник, прожект, велемудрий), глузлива (рогоносець, сліпак), фамільярна (друзяка, дружище, дідуган; чорт, чортеня – переносно), лайлива (паразит, паршивець). По-п'яте, диференціація Л. з погляду актив. і пасив. словників, частотності вживання: Л., що активно вживається в мові протягом знач. істор. періоду (осн. лексич. фонд мови) або є актуал. для даного періоду, – Л., що відходить з актив. вживання (застарілі слова), і Л., що входить (або могла б за певних умов увійти) в мову (*неологізми, okazіоналізми, потенційні слова*); часто або частіше вживана Л. – рідко або рідше вживана Л. До осн. лексич. фонду належать числівники, займенники, первинні прийменники, сполучники, вигуки, серед іменників – назви частин тіла, спорідненості, серед прикметників – позначення розміру, кольору, серед дієслів – позначення руху, положення в просторі, осн. фізіол. дій тощо.

За походженням Л. поділяють на споконвічну (питому) для певної мови і запозичену з ін. мов (див. [Запозичені слова](#)). Споконвічна укр. Л. становить кілька істор. ярусів: слова (точніше, корені слів), що ведуть свій початок від праіндоєвроп. епохи і мають відповідники в ін. індоєвроп. мовах: назви предметів і явищ довкілля (земля, небо, день, ніч, зима, весна, вода, вогонь, вітер), певних рослин (дерево, дуб, береза, клен), тварин і продуктів тваринництва (вовк, олень, вівця, муха; м'ясо, молоко, вовна), частин тіла (око, вухо, ніс, зуб), спорідненості (отець, мати, син, дочка, брат, сестра), осн. дій і функцій, пов'язаних з людиною (жити, мерти, бути, їти, їсти, бити, брати, дати), деякі позначення розміру, кольору (малий, довгий, вузький; білий, жовтий), чисел, особові займенники (я, ти та ін.); спадщина балто-слов'ян. мовної спільності; слова, відомі від праслов'ян. епохи і відсутні в неслов'ян. мовах (вчора, завтра; неділя, понеділок та ін. дні тижня; березень, квітень та ін.; трава, пшениця, гриб; ведмідь, пес, змія; страва, сало, борошно, пиво; тіло, серце, палець; чоловік, сват, внук; великий, широкий, мілкий; червоний, синій; добрий, здоровий, гордий); слова, що походять зі сх.-слов'ян. діалект. зони, що існувала від 6 ст. до становлення окремих сх.-слов'ян. мов, і риси якої частково відображено в літ.-книж. давньорус. мові (снігур, кажан; гречка, смородина; дядько, племінник; хороший, дешевий, кволий; колупати, соловіти; дев'яносто, сорок; сьогодні, спасибі та ін.); власне укр. слова (якщо брати слова в цілому, цей шар Л. є кількісно найбільшим і структурно найрізноманітнішим; значно менше тих слів, самі корені яких не мають точних і прозорих формал. або семант. відповідників в ін. мовах): бублик, бузувір, галас, галушка, галявина, горопах, жмикрут, запаска, заграва,

затірка, кебета, ковбаня, ластовиння, макітра, макогін, макорженик, мрія; вибагливий, загальний, кмітливий; голомшити, жмакати, лаштувати, линути; заздалегідь, либонь, мабуть, мерщій; власне укр. значення низки слів: чоловік і дружина (в шлюбі), луна (відгомін), лагодити. Л., запозичену з ін. мов, за давністю запозичення і ступ. засвоєння поділяють на запозичені слова в цілому та [іншомовні слова](#) зокрема. Серед останніх виділяють [інтернаціоналізми](#), екзотизми, [варваризми](#). Крім власне лексич. запозичень, є [кальки](#) – структурні (словотвірні) та семантичні. Запозичення бувають прямі (безпосередньо з мови-джерела) та опосередковані (через ін. мову; для української мови такими мовами-посередниками були переважно рос. і польська). Походження слова в мові вивчає етимологія.

Покликання на статтю:

Лексика / О. О. Тараненко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-54122>

2001-2023 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).